

КЛИМ
ПОЛІЩУК

Гуляйпільський
батько

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2021

Частина перша
Бентежний дух

I

То була надзвичайно дивна весна... Весна першого року революції, коли, здавалося, цвіли й розцвітали не тільки одні дерева, але й сумні лиця віками гноблених людей... Тієї весни майже ніхто не помітив, коли саме зникли останні сніги, а на широких запорізьких степах загули й загомоніли зелені шуми, які, еднаючись зі співами Революції, заглушали в людських серцях найменше чуття смутку й наповнювали їх буйною радістю волі.

А той смуток усе ж таки був, і йшов він десь із далини німої, де безупинно лилася кров, де ніхто не довірявся несподіваній радості і де всі дивилися в страшне лице невблаганної смерти, яка байдуже, як призначення долі, блукала попід плотами прифронтових сіл, сміючися й глузуючи з тих прапорів, що червоними маками цвіли над рядами революційних військ, які в ім'я Революції продовжували ту огидну забаву, що розпочали гнобителі людства. Тривога й непевність наповнювала мільйони сердець сірих людей, і вже ніхто з них не знав — де початок правди, де кінець брехні, а тільки з огнистою вірою в сліпий керунок долі дивилися на свої нові прапори й терпляче ждали якогось кінця.

Дехто, більш сміливий і нетерпеливий, починав галасувати:

— Геть ганебну війну!

Інші, що були твердіші, мовчали й чекали.

Були ж і такі, що вже нічого не хотіли ждати, а як сновії пленталися полями й лісами у глибинь країни, де всі п'яніли красою весни й радістю Революції, несучи з собою сонну силу великого бунту якому ще не настав час повстати, але який уже виконувався в лоні мільйонної, важко ображеної, народньої душі. І коли такі сновиди приходили в село, то вже ніхто не називав їх дезертирами, як то було ранійш, а разом із ними гомоніли про якусь помсту, у відповідь на що линули з міста тривожні свищики заводів й запально кликав рішучий голос робітника:

— Бережіть Революцію!..

На широких просторах запорізького степу стелилася тепла весняна ніч. Велике село Гуляй-Поле спало і не спало. Натомлені за довгий день польовою роботою, статечні господарі сиділи коло своїх хат і цікаво прислухувалися до того, що говорила між собою молодь. Завтра першого мая, і гуляйпільці ще заздалегідь почали святкувати його. Хто прийшов з вугляних копалень, хто приїхав із січеславських заводів, а хто сновидою сумною з далекого фронту вернувся, і враз усе село задрожало від завязаного гомону, бо недарма ж кажуть старі перекази, начебто колись, як ще Великий Луг був, один гулящий запорожець тут собі зимовник поставив. Про його життя й буття старі люде знали багато казок усяких, але напевно відомо, що як із славного. Запорожжя зосталася одна тільки слава, то тут ціле село стало, яке чомусь назвалося Гуляй-Поле і таким зосталося аж до весни першого року Революції.

Колись, кажуть, гуляйпільці жили собі вільно. Одні вдома господарювали, другі в Дніпрі рибу ловили, а треті в Крим по сіль їздили, і ніхто не знав біди

ніякої, аж заки не зміцнилися нові порядки й не запанували царські жандарми. Однак це ще було півбіди, бо хоч і важко давалося чумакам — чумакування, а рибалкам — рибальство, але все ж таки можна ще було якось жити.

Справжня біда прийшла щойно тоді, коли через Гуляй-Поле провели залізницю, яка невідомо де починалася і не знати де кінчалася, а тією залізницею наїхали в степи вчені пани й стали чогось нишпорити... Люди гадали, що вони запорізьких скарбів шукали, але скоро виявилось, що це була неправда, бо замість скарбів старих знайшли поклади камінного вугілля та заліза, а з того часу серед степів з'явилися цілі вугляні гори, які добувалися з-під землі руками колишніх чумаків та рибалок, і тільки одні господарі, що коло землі працювали, затрималися ще на своїх давних місцях...

Літа за літами минали, одні люди родились, другі вмирали й мало-помалу стали забуватися давні звичаї, замість яких виробився славний на всю Запорізьку землю «гуляйпільський норів», а тоді гуляйпільців стали знати — в степу при косовиці, в копальнях при важкій тачці з вуглем, в чавуннолитних заводах при пекельно розпаленій печі, в шинку за квартою горілки, в тюрмі за залізними ґратами та на етапі каторжників, що йшли на Сибір у важких кайданах... Бачили ще їх і на барикадах у Січеславі в часи революційної борні 1906 року, і ще бачили їх також — сумних і тихих — у церкві при святому причастю у великий піст... А через це саме ніхто не міг їх назвати — ні ледачими, ні працювотими, ні злодіями, ні богобійними, але всі казали:

— О, то гуляйпільці!..

І от, перша весна Революції і перше революційне свято першого мая!..

II

У просторій хаті вчителя Воленка, яка знаходилася в новому, касарняного типу, мурованому будинку сільської школи, було шумно і весело. Тут зібралася чимала громадка людей, яка, розмістившись навколо круглого стола, пила заправлений цукром «гуляйпільський» самогон і провадила між собою жваву розмову. Кімната була свіжо вибілена крейдою, деревляна підлога вимальована червоною фарбою, в правому від дверей кутку кімнати стояло скромне ліжко господаря, над яким висіли рядочком три малюнки олівцем, що уявляли собою портрет молодої, з виразом незрозумілої тривоги в очах, чудової жінки. Осторонь від цих малюнків, посередині стіни, висіли невеличкі портрети Льва Толстого й Тараса Шевченка, зверху яких визирав із хмари тютюнового диму великий портрет творця анархистичного руху — князя Кропоткіна. В лівому кутку, коло кафльової грубки висів на всю стіну чорний прапор з білим людським черепом, посередині якого був напис: «Руйнуй, щоб будувати!». На столі, за яким засідало товариство, між пляшками самогону та мисками закусок, лежали цілі купи різнобарвних брошур, декілька аркушів чистого паперу і два бравнінги. Господар кімнати, високий і сухорлявий, середніх літ мужчина сидів осторонь від стола на маленькому деревляному стільчику й безупинно говорив. І коли говорив, то в його, трошки приплющених, злото-карих очах світилося щось середнє між високим розумом і низькою хитрістю, а його буйні чорні кучері та смагляве гладенько виголене лице нагадувало собою лице сектантського фанатика або мандрівного актора.

Поруч нього сидів низький та міцний понурий парубок, який своєю одежою, як вузькими, діагоналевими синіми штанами, так сірим френчом, нагадував військового писаря. Його кругле, як місяць у підповня, лице було байдуже й невиразне, тільки одні маленькі сірі очі гостро позирали на присутніх, наче в чомусь підозрівали їх. Говорив він мало, а все більше слухав, і тільки тоді, коли хто із товариства звертався чого-будь безпосередньо до нього, він повільно повертався в його бік і здвигав раменами:

— Н-н-не знаю...

Присутні майже не звертали на нього ніякої уваги, тим більше, що господар задалегідь попередив усіх, що «Петрик, — як звали понурого парубка, — переживає важку духову кризу...»

Натомість увага всіх скупчувалася коло молодого, стрункого, з гарним чорнобровим лицем матроса Ляща, який навіть, сидячи за столом, пишався своєю матроською шапкою, пояснюючи це тим, що «надзвичайно» любить морський простір, який начебто мав якийсь зв'язок із його шапкою.

З ним цікаво перекидалася жартовливими словами молода, повна краси і сили дівчина, яка сиділа поруч нього. Лице цієї дівчини нагадувало собою лице тієї жінки, що було на малюнках, лише з тією різницею, що замість тривоги в її очах світилася очайдушна пристрасть, наче в очах дикої пантери, яка щойно вийшла із лісових хащів на осяяний сонцем степовий простір.

Проти неї сидів довгий і худий, з блідим нервовим лицем і довгенькою рудою борідкою, одягнутий в широку чорну блюзу, посланець Січеславського совіту військових та робітничих депутатів, — робітник Гурко, який, нахилиючися через стіл, намагався відвернути її

увагу від молодого матроса в той спосіб, що раз у раз задавав їй одне і те саме питання:

— Чи знаєте ви, товаришко Орісю, в чому саме зміст Революції?

Молода дівчина на хвилину поверталася до нього лицем і неухважно кидала:

— Дух руйнуючий є дух будуючий!.. Але ви, товаришу, цього не зрозумієте...

— Я?!.. Чому?!.. — спалахував Гурко, а Оріся вже знову говорила з матросом.

Мовчки також сиділи й позирали на неї багацько жовнів у сірих блюзках, серед яких особливо цікавим здавалося лице невеличкого й жилуватого жовнірика, який, дивлячися кудись понад голови присутніх, задумливо пив самогон.

— Чому не розумію? — все ще допитувався Гурко, але його рішучо перебив сам господар:

— Тому, що Революція для вас є лише засіб, а не мета! Ви, соціалісти, бачите в Революції лише те, що дає вам змогу створити у ній свою владу, а тим самим витворити новий режим і змусити всіх терпіти його, що фактично рівняється контрреволюції...

— Почекайте! — закричав Гурко. — Я дійсно не розумію цього, товаришу! Ми боремся за право робітничої й селянської маси для того, щоби вона стала вільною, що є цілком ясним і зрозумілим, але бачити в цьому якийсь новий режим, що рівнявся б контрреволюції, дійсно щось незрозуміле! Скажіть ліпше, як ви це розумієте?..

— Просто!.. — сказав господар. — Як усе, що повстає із вимог життя, а не із теорій...

— Наприклад?

— Без усяких прикладів! — стрепенув буйними кучерями господар. — Адже ж ясно, що революція виникну-

ла сама собою, з волі маси, а тому нічого перешкоджати їй. Усякі спроби в цьому напрямку рано чи пізно, а скінчаться повною невдачею. Вже й тепер бачимо ознаки тієї невдачі, а коли вони сунуться, ми виступимо і візьмемо кермо до своїх рук...

— Чи не кермо бунту?.. — скривився нервово Гурко. Господар презирливо всміхнувся:

— Як хочете, але мусите знати, що коли ви приїхали так освідомляти гуляйпільську громаду, то вам нічого робити тут...

— Чому? — здивовано глянув Гурко. — Адже ж знаєте, що приїхав я сюди для того, щоби належно поінформувати населення про хід Революції, бо, як вам відомо, у Києві створилася якась Національна Рада, яка руйнує наш єдиний революційний фронт в той час, як у Петербурзі розвиває свою діяльність приїзжа з Німеччини група соціальних максималістів, які пропагують негайний мир...

— Ну, товаришу!.. — озвався грубим голосом понурий парубок. — Очевидно, ви самі як слід не знаєте, коли гадаєте, що Рада веде руйницьку роботу або що та група соціальних максималістів мусила приїхати аж із Німеччини!.. Отже, скажу вам так, що Рада є цілком природна революційно-національна, народня організація України, а ота група максималістів, яку ви обвинувачуєте у пропаганді миру, є стара робітничка партія, якій я цілком співчуваю.

— Не треба війни!.. — запально крикнув невеличкий жовнір, шпурнувши чарку на розкидані по столу брошури. — Не треба нам ні війни, ні Ради, ні максималістів, ні чогось іншого, що лягало б на нас ярмом державних обов'язків! Ми надто довго терпіли, щоби тепер згодитися на нове поневолення!..

— Але ж, товаришу, соціалістична держава нікого не поневолює! — повернувся до нього Гурко.

— Брехня! — скрикнув той. — Кождий державний лад поневолює, бо у той час, як маса слухняно тягне ярмо обов'язків, купка політичних крутіїв сидить при владі й користає з праці державного мурашника...

Гурко, стиснувши кулаки, намагався бути спокійним:

— Адже ж яка б вільна держава не була, але все му- сить мати свій уряд і належно утримувати його...

— Розумію! — хитнув головою жовнір, захоплюю- чись. — А через те саме нам не треба ніякої держави!..

— Ну, ви просто бунтовщик, товаришу! — розвів Гурко руками.

— Бунтовщик! — грізно підвівся з місця жовнірик. — Бунтовщик через те тільки, що вільно висловлюю свою думку і стою в незалежності від ваших партійних пара- графів... От, подумайте! Припустимо, що ми вже створили якусь республіку, а в ній взяла верх якась одна політична партія. Що тоді застається нам робити?.. Тоді, звичайно, ми мусли б закладати свою партію і вести боротьбу, метою якої було б лише захоплення влади, не більше... Отже, чи чули б себе громадяни такої держави дійсно вільними?..

— А чому ні?! — запалювався Гурко. — Все, що ви сказали, є не більш як звичайнісенькі обивательські мір- кування!.. Ви ліпше візьміть на увагу те, що громадяни такої держави мають широке виборче право й корис- туються ним так, як каже їм їх політичне переконання й громадянське сумління!..

— Товариші! — раптом закричала Оріся. — В нас сьогодні не мітинг, а товариська вечірка, на якій маємо обговорити справу з поворотом Нестора!..

— Нестора?! — спитав Гурко, нахилиючися через стіл. — Якого то Нестора?

— Махна, брата мого! — попереджуючи відповідь Орисі, сказав невеличкий жовнір.

Гурко здригнувся, і його бліде лице ще більше зблідло. Повернувся до жовніра і, стараючися змінити свій недавній тон, м'яко спитався:

— Так то ваш брат?.. Де ж він тепер перебуває?..

— Був на каторзі у Зарентуї, а тепер напевне десь у дорозі, — неохочо відповів жовнір.

— Наскільки пригадую, так це, здається, справа з 1906 року?.. — так же м'яко допитувався Гурко далі.

— Так! — озвався вже сам господар. — То справа з 1906 року! Тоді ви друкували й розпихали в полях по полукіпках якісь дурні відозви, а я і Нестор були активними борцями. Бажаючи визволити декого навіть із ваших, що сиділи у Січеславській тюрмі, zorganizували збройний напад на Бердянську повітову скарбницю. Нас було четверо, і напад був би цілком вдалий, бо ми цілком щасливо забрали гроші і стали втікати, але по дорозі один із нашого товариства, Сокіл, попав до рук поліції і зрадив...

— Сокіл, кажете? — схопився Гурко. — Чи не той самий, що з наказу Національної Ради приїхав на Запоріжжя з якимось полковником Григоренком, щоби організувати тут якесь вільне козацтво?

— Той самий! — хитнув головою господар. — Знаю, що він тут, але чорт із ним! Головне, що зрадив, інас посадили в Бердянську тюрму. Мені пощастило втікти, але Нестора перевели у Херсон, звідти годі вже було втікати... Весною 1907 року судив його Таврійський округовий суд і, як «останнього злочинця й розбишаку», засудив на дожиттєву каторгу. Спочатку вислали його в московську централю, потім Акатуй, а останніми часами — Зарентуй... Зоставшись на волі, я постарався

очистити себе і став пробувати, як би і його визволити. Двічі посилали до нього своїх післанців, зі слів яких знаємо, що він декілька раз пробував утікати і одного разу йому пощастило вирватися навіть із каторжної копальні, але варта зробила облаву і знайшла його в хатині дроворуба. Озброївшись сокирою, він довго і завзято боронився, але нарешті мусив здатися на ласку ворогів, і з того часу його стали так пильнувати, що якби не Революція, то напевне нічого було б і згадувати його... Тепер же, після амністії, чекаємо його тут з дня на день...

— А як же із Соколом? — хитро спитався Гурко. — Бачите, справа в тому, що тепер дехто з моїх партійних товарищів намагаються втягти його до партії, щоби таким чином збільшити свій вплив на Національну Раду...

Господар рвучким рухом руки відкинув з чола буйні кучері і махнув рукою:

— Нічого!

— Все ж таки?.. — процідив крізь зуби Гурко, не знаючи, як саме зрозуміти сказане.

— Легкодух він, — говорив Воленко далі. — А тому ми не хочемо ніякої — ні карі, ні помсти... На мій погляд, найкраща для нього кара — це ваша партія... Вступить до неї й покарається... Нам же плювають і тільки!..

— Перепрошаю! — образився Гурко. — Судячи по ваших словах, можна подумати, що ви зумисно повстаєте проти нашої партії, а тим часом вона — авангард Революції і ...

— Ха-ха-ха! — голосно зареготалися присутні. — Можна подумати, що він приїхав до нас лекції читати!..

— Інтелігент... — бовкнув понурий парубок, сплюнувши набік.

Гурко схопився:

— Товариші! Я ж зовсім не заслужив на таке відношення! Крім того, як вам відомо, я уповноважений партією і мушу завтра виступати перед гуляйпільською громадою...

— Ну, товаришу, зайва річ! — спокійно й твердо сказав господар.

— Чому!?!..

— Тому, що гуляйпільська громада давним-давно знає оте «борітеся — поборете», яке виявляється у формі загального, рівного і таємного голосування... Це, товаришу, стара казка.

— А все ж таки... — нервово скубнув себе за борідку Гурко. — Все ж таки це досить дивно...

— Товариші! Покиньте ж ви нарешті свої пусті змагання! — крикнула Оріся, беручи пляшку й наливаючи всім чарки. — Давайте, вип'ємо за скорий поворот нашого Нестора!

— Батька нашого! — промовив господар. — Так його на каторзі прозвали, і так його й ми будемо зваги!..

— Добре! Добре! — закричали присутні, тільки один Гурко сидів мовчки, й на його блідому лиці виступили червоні плями.

Господар узяв чарку й виголосив:

— Хай живе дух руїни, бо він є дух будови!

— Хай живе батько Махно! — закричали всі. — Хай живе!..

Оріся випила перша й навіть не скривилася, а за нею стали пити всі — хто скільки хотів і хто скільки міг.

Суперечки змінилися веселою гутіркою, серед якої раз у раз чулися повні завзяття вигуки матроса й хрипкі викрики жовнірів:

— Війна!.. Революція!.. Чорт видумав!..

Господар кидався від одного кінця стола до другого і все щось пояснював:

— Головне відчути і прийняти... головне скинути ярмо й визволитися... в нас глибоко сидить вайлуватий гайдамака або кислий космополіт... товаришка Орися — емансипантка і тільки... товариш Гурко — доктринер, який одною своєю присутністю наводить задуму на товариша Петрика, і той починає вагатися й сумніватися... життя — рух... революція — вогонь і кров... інше ніщо і тільки... плюнув і тільки...

— Значиться, не так, як на фронті, що тут тобі свобода і тут тобі смерть... — плентали язиками жовніри.

Невеличкий жовнір, схилившись до Гурка, суворо говорив йому:

— Щоб ви знали, що за справжню волю життя мало дати, а кров і вогонь, що каже Воленко, — дурне!.. Все дурне!.. Правду кажу вам!..

За криком та галасом ніхто не помітив, як у кімнату ввійшов хтось незнайомий. Одягнутий у синій козацький жупан, скорше нагадував собою драматичною актора в історичній ролі, ніж військового. Його висока й крем'язна постать була трохи згорбатілою, що свідчило про характер праці, яка вимагала довшого сидіння над писальним столом, а гарне й рухливе лице виявляло незломну волю й енергію. Глибокі сині очі цікаво розглядали веселе товариство, і в той же час, як ліва рука повільно розглажувала довгі чорні вуси, права — твердо спочивала на золотому держальній кривої шаблі. По мірі того, як він дивився, його міцно стиснуті уста кривилися іронічною усмішкою, тонкі ніздрі рівного носа здригалися, як у норовистого коня, а високе шляхотне чоло прорізалось двома глибокими зморшками.

Орися саме наливала чарку, але як глянула на нього, так і застигла.

— Пугу! Пугу! — з усмішкою гукнув незнайомий.

— Хто тут?! — метнувся господар.

— Козак з Лугу! — промовив незнайомий, здіймаючи шапку.

Присутні глянули й тільки роти порозкривали від здивовання.

— Як?! З козацьким чубом?!.. — спиталися всі в один голос.

— Це, шановне товариство, не більш, не менш, як той самий оселедець, якого носили колись ваші гуляйпільські прадіди! — промовив твердо незнайомий, згортаючи за ліве вухо оселедця.

— Хохол, значиться... — шепнув до Орисі Лящ, але вона наче не чула нічого. Подаючись усім своїм гнучким тілом вперед, схвильовано спиталася:

— Хто ж ви такий?..

— Я полковник першого полку Вільного Козацтва! — вклонився їй незнайомий. — З наказу Національної Ради маю закласти пару полків на Запоріжжі, а знаючи гуляйпільців, гадаю набрати собі тут неабияку сотню молодців.

— Почекайте! — перебив його Лящ. — А ви документ маєте?..

— Ось мій документ! — показав полковник на свою шаблю. — Сам же я називаюся Микола Григоренко...

Лящ підскочив, наче його гадюка вкусила. Схопив зі стола бравнінг і, не цілячися, вистрілив. Присутні схопилися на ноги й кинулися до нього, але раніш, ніж встигли його схопити за руки, блиснула шабля, й револьвер полетів під стіл.

Матрос, блідий аж синій, повільно присідав до полу.

ЗМІСТ

Частина перша.

БЕНТЕЖНИЙ ДУХ 3

Частина друга.

СВАВІЛЬНА СИЛА 141

ЕПЛОГ. 279